

W tej duchowej sytuacji św. Jan Chryzostom napisał do niego „De providentia Dei”, że Bóg dopuszcza różne doświadczenia nie tylko na złych, ale i dobrych, właśnie dla ich pożytku.

Te bogate w treść duchowego życia traktaty św. Jana Chryzostoma, głośne już w starożytnym świecie, zdobył biskup Jan IV Roth i włączył w całość swego zbioru. Widocznie karmił nimi swego ducha i korzystał z bogactwa ich myśli w pracy duszpasterskiej.

DE MANUSCRIPTO PATROLOGICO IN BIBLIOTHECA
JOANNIS IV ROTH (1482—1506) EPISCOPI WRATISLAVIENSIS

S u m m a r i u m

In articulo tractatur de operibus Sancti Joannis Chrystostomi (*De Sacerdotio* et *De Providentia Dei*), quae feliciter inter libros episcopi Joannis IV Roth asseratae sunt.

Episcopus Joannes IV Roth, bene meritus pro Ecclesia Dioecesis Wratislaviensis, collegit insignem bibliothecam, quam Capitulo Ecclesiae Cathedralis donavit.

Inter libros huius bibliothecae sunt opera Sancti Joannis Chrystostomi (*De Sacerdotio* et *Providentia Dei*), quae in hoc articulo describuntur.

STANISŁAW K. OLCZAK

WIZYTACJA BISKUPA ROZRAŻEWSKIEGO JAKO ŹRÓDŁO
DO BADAŃ NAD SZKOLNICTWEM PARAFIALNYM

Chodzi przede wszystkim o pierwszą księgę wizytacji Hieronima Rozrażewskiego, biskupa wrocławskiego (czyli kujawskiego i pomorskiego), przechowywaną w Archiwum Diecezjalnym we Wrocławku¹. Od strony badań zagadnienia szkolnictwa księga ta nie została wykorzystana, jakkolwiek była między innymi obiektem pracy ks. St. Librowskiego, który zajmował się bliżej postacią biskupa Rozrażewskiego². Omawiana księga w dzisiejszej poprawnej formie nie zawiera wszystkich zwizytowanych wówczas kościołów i parafii o czym świadczy i tytuł („*Visitatio archidiaconatum Vladislaviensis, Crusviciensis et Pomeraniae*”), i zestawienia poszczególnych miejscowości kościelnych. Obejmuje akta parafii trzech dekanatów: brzeskiego i radziejowskiego (z archidiaconatu wrocławskiego) oraz raciąskiego (z archidiaconatu kruszwickiego³), zwizytowanych w roku 1582 i po raz drugi w dwa lata później (1584 r.). Ponadto księga ta zawiera dekrety wizytacyjne.

Różnica ręki i kwestionariusza przy różnych partiach zapisów wskazuje, że wizytujący a zwłaszcza skrybowie zmieniali się. Od karty 1 do 13 znajdują

¹ Archiwum Diecezjalne we Wrocławku: sygn. 5 (69), rok 1582, 84 (cyt.: ADWI. 5).

² S. Librowski: *Biskup Hieronim Rozrażewski jako humanista i mecenas*, „Arch. Bibl. Muz.”, t. 11: 1965, 201—263 (cyt.: Librowski: Bp H. Rozrażewski). Autor w tym artykule powołuje się na swoją pracę: *Hieronim Rozrażewski, biskup kujawski i pomorski (1581—1600)*. (Maszynopis pracy doktorskiej w posiadaniu autora).

³ O przynależności dekanatu raciąskiego do archidiaconatu kruszwickiego względnie wrocławskiego zob. S. Librowski: *Wizytacje diecezji wrocławskiej, cz. 1: Wizytacje diecezji kujawskiej i pomorskiej*, t. 1: *Opracowanie archiwalno-źródłoznawcze*, z. 1: *Wstęp ogólny do wizytacji*, „Arch. Bibl. Muz.”, t. 8: 1964, s. 37.

się opisy 27 parafii archidiaconatu włocławskiego sporządzone podczas wizytacji dokonanej — jak głosi tytuł — „per Martinum Janitium Smilovitanum delegatum visitatorem” w roku 1582. Z tego na dekanat brzeski przypada 17 opisów kościołów i parafii, na radziejowski 10. Umieszczony przy tym spis parafii nie zwizytowanych pozwala stwierdzić, że w sumie dekanat brzeski liczył 29 parafii, radziejowski 24. Następna część księgi (k. 16—28) zawiera opisy kościołów i parafii dekanatu raciańskiego (w tym trzy kościoły zajęte przez protestantów)⁴. Od k. 30 do 43 mieszczą się dekrety wizytacyjne („Praecipui defectus archidiaconatum Vladislaviae, Crusviciae et Pomeraniae deprehensi a. D. 1582 et tertio cum remediis”).

Na dalszy ciąg omawianej księgi (k. 44—243) składają się akta wizytacji dokonanej w roku 1584 przez samego Rozrażewskiego. Z terenu dekanatu brzeskiego zostało wówczas opisanych 27 kościołów i parafii, radziejowskiego 22 i raciańskiego 16, w tym 6 zajętych przez protestantów (po dwa z każdego dekanatu)⁵. Końcowa część księgi (k. 260—307) to dekrety wizytacyjne („Defectus atque exorbitantiae ex visitatione generalis a. 1584 per ill. et rev. d.d. Hieronymum Rozdrażowski”).

Jeśli idzie o treść zapisów dotyczących informacji o szkolnictwie parafialnym, sytuacja od tej strony przedstawia się różnie. Różnica ta szczególnie jest widoczna między opisami wykonanymi podczas wizytacji w roku 1582, a wizytacji w roku 1584, która wynika już z samego kwestionariusza. Opisy wizytacji wcześniejszej są bardziej krótkie, wręcz lakoniczne, wizytacji późniejszej bardziej szczegółowe, ułożone w pewnym porządku. Informacje o szkolnictwie, zwłaszcza o nauczycielach i budynkach szkolnych, uposażeniu, znajdują się zazwyczaj w części zatytułowanej „De personis ecclesiasticis”, względnie „Dos ecclesiae”, „Domus parochialis” lub rzadziej „Scholae ministrii”⁶.

W wizytacji z roku 1582 (wcześniejszej) we wszystkich trzech dekanatach informacje o szkole należą do rzadkości, co najlepiej uwidacznia tabela.

Tab. 1. Informacje o szkołach zawarte w aktach wizytacji z 1582 r.

Dekanat		zwizytowane kościoły i parafie		
		ogółem *	z informacją o szkole	bez informacji o szkole
brzeski		17	5	12
radziejowski		10	5	5
raciański		20	13	7
razem	w liczbach bezwzględnych	47	23	24
	w %	100	48,9	51,1

* W tab. 1 i 2 nie zostały uwzględnione zwizytowane kościoły i parafie zajęte przez protestantów.

⁴ ADWI. 5, k. 22 (Siniarzewo), 22v (Zakrzewo), 24 (Barcin).

⁵ Tamże, dekanat brzeski: k. 186 (Boniewo), 186v (Kościelna Wieś); dek. raciański: k. 213a (Grabie), 223 (Siniarzewo); dek. radziejowski: k. 240 (Rzeczyca), 243 (Broniewo).

⁶ Tamże, k. 229v, 231, 231v, 241 (dos ecclesiae); k. 235, 237v, 239 (scholae ministri); k. 215, 232, 238, ... (domus parochialis, plebanalis).

Zupełnie inaczej przedstawia się sytuacja pod względem przekazanych informacji o szkołach w opisach kościołów i parafii sporządzonych podczas wizytacji w roku 1584.

Tab. 2. Informacje o szkołach zawarte w aktach wizytacji z 1584 r.

Dekanat		zwyczajowane kościoły i parafie		
		ogółem	z informacją o szkole	bez informacji o szkole
brzeski		25	23	2
radziejowski		20	19	1
raciąski		14	14	
razem	w liczbach bezwzględnych	59	56	3
	w %	100	94,9	5,1

W aktach wizytacji z roku 1584 skryba nie przekazał informacji o szkole — co uwidacznia tabela — jedynie dla trzech miejscowości. Są to: Płowce (dek. radziejowski), gdzie „ecclesia parochialis desolata”, Bienna, w której „templum ruinosum” i Choceń — „ecclesia caret plebano” (obie miejscowości w dek. brzeskim)⁷. Za to uczynił wzmianki o szkole dla Rzeczycy (dek. radziejowski), Siniarzewa (dek. raciąski) i Kościelnej Wsi (dek. brzeski), w których to wioskach kościoły parafialne były okupowane przez protestantów⁸.

Dekrety wizytacyjne z roku 1582 na temat szkół milczą (z wyjątkiem dla Orla), natomiast z roku 1584 uwagi odnośnie interesującego nas tematu czynią dla 16 parafii i katedry⁹.

Zachodzi pytanie: co oznaczają luki w zapisach na temat szkół. Czy powstały one w wyniku niedokładnie sporządzonych opisów kościołów i parafii, czy też są milczącym potwierdzeniem braku szkoły przy danym kościele? Jeśli się dokładnie przyjrzeć poszczególnym aktom sporządzonym podczas wizytacji, zwłaszcza w roku 1582, dostrzega się, że są one nie tylko bardzo krótkie, ale i niedokładne. Często brak bardziej szczegółowego opisu wynika z nieobecności plebana podczas wizyty, który dostarczał danych do sporządzenia aktu wizytacyjnego. Opuszczone są niekiedy opisy również i innych obiektów podlegających wizytacji. Stąd nasuwa się wniosek, że brak informacji o szkole nie oznacza wcale, że szkoły przy danym kościele nie było. Potwierdzać to może fakt, że wizytator nie tylko notował istnienie szkół, ale również ich brak. Zresztą dekry wizytacyjne z tego roku nie zajmują się szkolnictwem parafialnym¹⁰.

⁷ Tamże, k. 23v, 172, 183.

⁸ Tamże, k. 223, 186v.

⁹ Tamże, k. 31 (Orle), 264 (Włocławek — katedra), 268 (Włocławek — św. Jana), 270v (Brześć Kuj.), 244 (Klóbka, Kłotno), 245v (Pierowa Wola), 247v (Chalno), 248v (Świerczyn, Dąbie), 253 (Wistka), 284v (Straszewo), 295 (Bytoń), 296 (Izbica), 296v (Brdów, Lubotyń), 297 (Sadlno), 298 (Rzeczycza).

¹⁰ Tamże, k. 4v, 26v, 27, 27v, ...

W oparciu o przekazane informacje o szkołach, zawarte zwłaszcza w aktach wizytacji z roku 1584, które dotyczą przede wszystkim nauczycieli, ich uposażenia, budynków szkolnych, czasami i uczniów, można przystąpić do przeanalizowania niektórych problemów szkolnictwa parafialnego.

Najpierw, jeśli idzie o sieć szkolną w oparciu o informacje zawarte w aktach wizytacji z 1582 r., trudno budować jakikolwiek obraz. Ze względu na brak informacji dla więcej niż połowy zwizytowanych, ponadto nie wszystkich parafii, będzie on wyraźnie spaczony, zwłaszcza jeśli idzie o liczbę bezwzględną szkół na omawianym terenie. Nie wolno bowiem nam twierdzić, że w parafiach, dla których wizytacja nie przekazała informacji o szkole, szkoła rzeczywiście nie funkcjonowała. Wydaje się jednak, że można uczynić pewną próbę ujęcia procentowego funkcjonujących szkół jedynie w stosunku do tych kościołów i parafii, dla których zostały przekazane na ten temat informacje. Wszystkie stwierdzenia pozytywne o jakimkolwiek bądź elemencie szkoły, świadczące o jej działaniu, przekazane przez wizytatorów, uznane zostały za dowód jej istnienia. I na odwrót, chyba że dodatkowe przesłanki podane w opisach parafii nie zezwalają na podjęcie takiego wniosku.

Tab. 3. Sieć szkół parafialnych w świetle wizytacji z 1582 r.

Dekanat		liczba parafii z informacją o szkole		
		jest szkoła	brak szkoły	razem
brzeski		5		5
radziejowski		3	2	5
raciąski		9	4	13
razem	w liczbach bezwzględnych	17	6	23
	w %	73,9	26,1	100

Z bardzo niepełnych zestawień tabelarycznych wynika, że prawie 74% parafii posiadało szkoły. Ponadto szkoła była także czynna w nieobjętym tabelą Barcinie, gdzie kościół został zajęty przez protestantów¹¹. Przyjmując, że na omawianym niewielkim terenie, który stanowią zaledwie trzy dekanaty, szkoły funkcjonowały rzeczywiście w 74% parafii, szacunkowo można obliczyć liczbę bezwzględną czynnych tu szkół, która wynosi 56. Jednak otrzymany odsetek radykalnie może ulec zmianie, gdy się okaże, że w większości parafii, dla których brak informacji o szkole, szkoły rzeczywiście nie działały, i na odwrót, gdy były czynne (z 22% do 92%). Są to jednak rozważania czysto teoretyczne i stawiany na tej podstawie wniosek jest tylko hipotezą.

Bardziej autentyczny obraz sieci szkolnej da się zbudować w oparciu o informacje na temat szkół, podane niemal w całości, w aktach wizytacji z roku 1584.

¹¹ Tamże. Są szkoły w dek. brzeskim i radziejowskim: k. 1 (Przedecz), 3 (Brdów), 5v (Chalno), 6v (Izbica), 7v (Smiłowice), 10 (Radziejów), 11v (Chodecz), 12v (Łanięta); w dek. raciąskim: k. 17 (Słońsk), 16v (Raciążek), 18 (Nieszawa), 19v (Służewo), 21 (Koneck), 22, 23v (Bądkowo), 24 (Ostrowąs), 25v (Zbrachlin), 26 (Łowiczek), 24 (Barcin). Brak szkoły w dek. radziejowskim: k. 4v (Sadno, Orle); w dek. raciąskim: 26v (Szpetal Dolny), 27 (Dybów), 27v (Ostrowite), 28 (Chełmica).

Tab. 4. Sieć szkół parafialnych w świetle wizytacji z 1584 r.

Dekanat		liczba parafii z informacją o szkole		
		jest szkoła	brak szkoły	razem
brzeski		21	2	23
radziejowski		18	1	19
raciański		12	2	14
razem	w liczbach bezwzględnych	51	5	56
	w %	91,1	8,9	100

Do otrzymanej liczby 51 szkół należy dodać jeszcze szkołę katolicką w Kościelnej Wsi, funkcjonującą tu pomimo okupacji kościoła przez innowierców i drugą szkołę protestancką w Grabiu¹². W Siniarzewie natomiast protestanci pobili i wyrzucili ze szkoły nauczyciela katolickiego. W ich posiadaniu był miejscowy kościół¹³. Jeśli idzie o miejscowości ujęte w tabeli, w których nie było szkoły, są to: Chalno, Sadlno, Straszewo, Dybów (Podgórz) i Włocławek. W czterech pierwszych z wymienionych miejscowości wizytator stwierdził również vacat plebanów i brak budynków plebańskich. Niefunkcjonowanie szkoły w mieście — siedzibie biskupa tłumaczyć można częściowo obecnością pobliskiej szkoły katedralnej¹⁴.

W literaturze jest wyrażony pogląd, że szkolnictwo w pierwszej połowie XVI w. znacznie podupadło i że za początkowych lat rządów Rozrażewskiego w diecezji włocławskiej przypadła jedna szkoła na 2—3 parafie. Na Pomorzu miało być znacznie gorzej. Zasadniczą przyczyną takiego stanu rzeczy miał być postęp reformacji oraz zubożenie katolików na sprawy nauczania¹⁵. W świetle naszych rozważań opartych ściśle o źródło pierwszej wagi, które stanowią akta wizytacji Rozrażewskiego, wyraźnie daje się stwierdzić funkcjonowanie szkół na terenie trzech dekanatów w ponad 90% parafii. Załóżmy nawet, że na stan liczbowy szkolnictwa, jaki notuje wizytacja z 1584 r., wpłynęła już energiczna działalność biskupa ordynariusza. Z drugiej strony, jeśli się zważy, że Rozrażewski objął rządy w diecezji włocławskiej w 1581 r., nie wydaje się, aby w krótkim stosunkowo czasie (trzy lata) zmieniła się radykalnie sytuacja szkół na lepsze, zwłaszcza że sprawy szkolne (wprawdzie dla

¹² Tamże. Są szkoły w dek. brzeskim: k. 155, 156v (Białotarsk), 123v (Brześć), 169, 169v (Chodecz), 190 (Dąbie Kuj.), 149v (Grabkowo), 189 (Kłobnia), 152 (Kłóbka), 154 (Kłotno), 141 (Kowal), 147v, 148 (Kruszyn), 165, 166 (Lubień), 174v, 175 (Lubomin), 162v (Łanęta), 181, 181v (Osiecinny), 164 (Pierowa Wola), 171v (Przedecz), 186 (Smiłowice), 178v (Świerczyn), 190v (Więniec), 207v, 208 (Wistka), 183 (Zgłowiączka), 187v, 180 (Kościelna Wieś); w dek. radziejowskim: k. 234v, 235 (Brdów), 237 (Broniszewo), 229v (Bronisław), 230, 230v (Byczyna), 231v (Bytoń), 241, 241v (Kaczewo), 230 (Krzywosądza), 235 (Lubotyń), 232v (Mąkoszyn), 232 (Orle), 238, 238v (Ostrowo), 242, 243 (Piaski), 239, 240 (Piotrków Kuj.), 237v, 238 (Połajewo), 228 (Radziejów), 231 (Witowo); w dek. raciańskim: k. 222, 222v (Bądkowo), 225v (Bobrowniki), 310v (Chlewiska), 219 (Koneck), 206 (Lubanie), 220v, 221 (Łowiczek), 197v, 198 (Nieszawa), 216v, 217 (Ostrowas), 193v (Raciażek), 209v (Słońsk), 212v, 213 (Służewo), 204 (Zbrachlin), 213v (Grabie).

¹³ Tamże, k. 224.

¹⁴ Tamże, k. 177, 248, 236, 297, 215, 215v, 284v, 209v, 111v, 112, 264, 268.

¹⁵ Librowski: *Bp H. Rozrażewski*, s. 215, 216.

Pomorza) były poruszane na synodzie diecezjalnym dopiero w 1598 r.¹⁶. Ponadto w oparciu o niepełne dane o szkołach w wizytacji z 1582 r. nie można również sądzić o rzadkości szkół w trzech omawianych dekanatach. Jeśli się porówna poszczególne miejscowości, dla których i w 1582 r., i w dwa lata później zostały przekazane informacje o szkole, zauważamy wprawdzie przybycie jednej funkcjonującej szkoły (Orle), ale również sytuację odwrotną — ubytek jednej szkoły (Chalno)¹⁷. Można więc stawiać hipotezę, że Rozrażewski zastał funkcjonujące szkoły w około 90% parafii. Tak wysoki odsetek parafii ze szkołami na Kujawach świadczy, że sytuacja pod względem sieci szkół parafialnych w tej dzielnicy Polski nie odbiegała od tej, jaka miała w tym czasie miejsce w Małopolsce¹⁸, czy w początkach XVII stulecia w Wielkopolsce (93%). Ponadto — jak wynika z badań nad Wielkopolską — rywalizacja katolików z protestantami wywierała dodatni wpływ na rozwój szkolnictwa parafialnego, tak u jednych jak i drugich¹⁹.

Kolejny temat związany z zagadnieniem szkolnictwa w świetle wizytacji Rozrażewskiego wiąże się z budynkami szkolnymi. Posiadamy o nich sporo informacji zwłaszcza w aktach wizytacji z 1584 r., szczególnie jeśli idzie o stan ich zachowania.

Tab. 5. Budynki szkolne w świetle akt wizytacji z 1584 r.

Stan zachowania budynków szkolnych				brak budynków szkolnych	brak danych	razem
dobry	nieodpowiedni	spalony	bez okreś- lenia			
13	13	2	14	3	11	56

Używając terminu budynki szkolne ma się na uwadze domy szkolne z izbami, w których mieszkali nauczyciele i zarazem prowadzili naukę z dziećmi. Do grupy budynków szkolnych o dobrym stanie zachowania zaliczone zostały te, które wizytator określił jako „domus bonae, novae, commodae, reparatae”, natomiast o nieodpowiednim stanie jako „domus ruinosae, malae, putridae, exiguae, deteriores”²⁰. Z grupy tej zostały wyłączone domy „igne absumptae”²¹, które raczej należałoby zaliczyć do grupy stwierdzającej brak budynków szkolnych. Z kolei budynki szkolne, o których istnieniu mówi wizytacja bez określenia ich stanu zachowania²², musiały nie wzbudzać troski wizytatora o ich obecny los, ani też specjalnie się wyróżniać lepszym wyglądem. Uznać je należy za użyteczne. Wśród grupy budynków szkolnych o dobrym

¹⁶ Tamże. Autor przytacza *Statuta synodalia dioecesis Vladislaviensis et Pomeraniae*, collegit et edidit Z. Chodyński, Varsaviae 1890, s. 87—151.

¹⁷ ADWi. 5, k. 4v, 232, 5v, 177.

¹⁸ S. Litak: *Struktura i funkcje parafii w Polsce*, w: *Kościół w Polsce*, t. 2, Kraków 1970, s. 384.

¹⁹ S.K. Olczak: *Szkolnictwo parafialne w Wielkopolsce w XVII—XVIII wieku*, Lublin 1978, s. 41—54.

²⁰ ADWi. 5, k. 147—241.

²¹ Tamże, k. 152 (Kłóbka), 177 (Chalno).

²² Tamże, k. 166 (Lubień), 171v (Przedecz), 186 (Smiłowice), 190 (Wieniec), 183 (Zgłowiączka), 231 (Witowo), 231v (Bytów), 232 (Orle), 238 (Ostrów), 239 (Piotrków), 240v (Kaczewo), 220 (Łowiczek), 204 (Zbrachlin).

stanie zachowania znalazł się jeden nowo wybudowany. Notatka ta odnosi się do Osiecin, gdzie nad kościołem patronat sprawował miejscowy szlachcic²³. Natomiast akta wizytacji wcześniejszej, odbytej 1582 r., wymieniają trzy podobne wypadki: dla Bądkowa, Konecka i Nieszawy²⁴. W sumie liczba domów szkolnych, których stan zachowania wyróżniał się in plus, równoważy się z liczbą domów zepsutych (po 13). Budzą się jednak wątpliwości czy wszystkie budynki szkolne, ujęte w tabeli jako nieodpowiednie, były użyteczne, zwłaszcza jeśli idzie o te, które wizytator określił jako „putridae” czy „exiguae”. Jest ich w sumie 4. Z treści wizytacji nie zawsze wynika, że były one zamieszkałe. I tak w mieście Izbicy szkoła „putrida”, ale jest, mimo to, zamieszkała nie tylko przez nauczyciela, ale także przez kantora. W dekrete wizytacyjnym biskup nakazuje ten dom zreperować, a nie odbudować. W Sadlnie, gdzie zachodziła podobna sytuacja, jeśli idzie o stan zachowania szkoły, nauczyciela nie było. Być może, że jego nieobecność uzależniona była od nieużyteczności budynku szkolnego²⁵.

Brak budynku szkolnego przy kościele parafialnym nie zawsze świadczył o nieobecności nauczyciela. Mógł on bowiem mieć izbę zastępczą, w której mieszkał i nauczał. Wizytacja z 1584 r. daje nam tego dowody przytaczając 4 wypadki²⁶. Ale bywało i tak, że budynek szkolny był zamieszkały przez osoby postronne, na przykład w Bytoniu przez wikarego, w Zbrachlinie przez kmiecia²⁷.

Inne ważne zagadnienia, które należy rozważyć, to sprawa nauczycieli. I na ich temat akta wizytacji z roku 1582 i 1584 przekazały pewne informacje. Zaczniemy od terminów, którymi wizytatorzy określali nauczających w szkołach parafialnych.

Tab. 6. Terminy określające zawód nauczycieli użyte w wizytacji z roku 1582 i 1584

Wizytacja	terminy określające nauczycieli				
	baccalaureus	magister scholae	rector scholae	minister scholae	razem
1582	2	7	6	1	16
1584	2	22	12	4	40

Wydaje się, że terminy: „rector scholae”, „magister scholae” i „minister scholae” były używane przez wizytatorów zamiennie. Odnoszą się one bowiem tak dla określenia nauczycieli w miastach, jak i na wsiach²⁸. Jedynie termin „baccalaureus” mógł w tych wypadkach oznaczać stopień uniwersytecki. Wymienione w sumie 4 przypadki (1582 r.: Radziejów, Służewo; 1584 r.: Brześć i Raciążek) określają nauczycieli w miastach, w tym w trzech siedzibach dziekanów. Wizytator w 1582 r. stwierdził ponadto, że w Radziejowie

²³ Tamże, k. 181v.

²⁴ Tamże, k. 18, 21, 23v; zob. także Librowski: *Bp H. Rozrazewski*, s. 216.

²⁵ ADW1 5, k. 233v (Izbica), 236 (Sadlno), 241 (Chełmce), 237 (Połajewo).

²⁶ Tamże, k. 207v, 208 (Wistka), 152 (Klóbka), 209v (Stońsk), 215, 215v (Straszewo).

²⁷ Tamże, k. 231v, 204.

²⁸ Tamże, dla przykładu zob. k. 141 (Kowal), 186 (Śmiłowice), 196 (Chodecz), 189 (Kłobnia).

„baccalaureus” to „vir doctus”, a w Służewie „eruditus”, co świadczy o posiadaniu przez nich większej wiedzy²⁹.

Jeśli idzie w dalszym ciągu o nauczycieli, wizytacje jedynie w trzech wypadkach podają ich imiona, w dwóch miejsce pochodzenia oraz jeden raz nazwisko³⁰. Ponadto przy pięciu stwierdzają, że są żonaci („uxorati”)³¹, a w siedmiu miejscowościach mają do pomocy kantorów³². W kilku zaledwie wypadkach wizytatorzy określili także morale nauczycieli („satis dignus”, „diligens”, „laudabilis, absolvit divina officia”, ...) ³³.

Księga wizytacji Rozrażewskiego niewiele z kolei informuje na temat uczniów i nauczania. Jedynie z roku 1582 posiadamy wzmiankę odnośnie miasta Służewa, gdzie „baccalaureus” nauczał „pueros multos”, oraz wsi Barcina, w której naukę pobierało siedmiu chłopców³⁴. Wizytacja z 1584 r. z kolei tylko w jednym wypadku stwierdza, że scholarzy recytują w kościele katechizm. Dzieje się to w mieście Radziejowie³⁵.

Na zakończenie postulaty badawcze. Aby prześledzić dokładniej wszystkie problemy związane z zagadnieniem szkolnictwa, należy koniecznie rozszerzyć badania na cały teren diecezji, zwłaszcza na Pomorze; poszerzyć także bazę źródłową, szczególnie o następne wizytacje, aby móc uchwycić dynamikę rozwoju badanego zjawiska. Dobrze będzie, szukając zależności i powiązań skonfrontować niektóre przekazane w wizytacjach informacje, jak na przykład sieć szkolną z patronatem, z rodzajem miejscowości typu wieś — miasto. Wiele jeszcze problemów dotyczących szkolnictwa in terra in cognita, jaką od tej strony przedstawia teren diecezji włocławskiej, uda się rozstrzygnąć w świetle nawet samych wizytacji kanonicznych kościołów i parafii.

JAN ZIOŁEK

STANOWISKO DUCHOWIEŃSTWA GALICYJSKIEGO WOBEC WYPADKÓW 1848 ROKU

(dwa mało znane pisma)

Biblioteka Polska w Paryżu, rkps 597, t. XII: „Akta polityczne”, k. 729—735, papier form. 31×20 cm, stan bardzo dobry.

Są to kopie dwóch mało znanych pism z roku 1848. Pierwsze z nich to pismo biskupów i księży wchodzących w skład Rady Narodowej. Przedstawione w nim zostało stanowisko duchowieństwa rzymskokatolickiego wobec polityki Rady w stosunku do cesarza. Podpisane zostało przez ośmiu duchownych za-

²⁹ Tamże, k. 10, 19v, 123v, 193v.

³⁰ Tamże, k. 24, 141, 188.

³¹ Tamże, k. 17, 23, 26, 28, 242.

³² Tamże, k. 7v, 23, 141, 169, 230, 233, 235.

³³ Tamże, opinia pozytywna: k. 12v, 19v, 123v; negatywna: 164 („magister scholae concubini-
nam fovet”), 245.

³⁴ Tamże, k. 19v, 24.

³⁵ Tamże, k. 228.